

**RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ PANA
MGR JAKUBA FABISIA**

**PT: STOSUNEK WOBEC ZMIANY WYKAZYWANY PRZEZ OSOBY STARSZE –
PERSPEKTYWA AUTOKREACYJNA**

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
dr. hab. Arkadiusza Wąsińskiego, prof. UŁ

Starość nie jest wyłącznie zjawiskiem możliwym do opisanego za pomocą obiektywnych i mierzalnych wskaźników. Jest również obszarem indywidualnych, często trudno uchwytanych doświadczeń, wpisanych w niepowtarzalną biografię człowieka. Obok ogólnych prawidłowości procesu starzenia istotne znaczenie mają więc jednostkowe sposoby jego doświadczania, przeżywania i interpretowania.

W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera perspektywa ujmująca starzenie się jako dynamiczny proces nieustannego stawania się, w którym człowiek także w późnej i sędziwej dorosłości rozwija się, uczy, reinterpreteruje własne doświadczenia i podejmuje działania służące kształtowaniu siebie oraz własnego życia. Starość może być zatem nie tylko czasem strat i ograniczeń, lecz także refleksji, nadawania nowego znaczenia doświadczeniom, podejmowania wyzwań oraz świadomego kształtowania własnej podmiotowości.

Taki sposób rozumienia starzenia się stanowi ważny punkt odniesienia dla rozprawy doktorskiej mgr Jakuba Fabisia pt. „**Stosunek wobec zmiany wykazywany przez osoby starsze – perspektywa autokreacyjna**”, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Arkadiusza Wąsińskiego, prof. UŁ. Autor podejmuje aktualny i ważny poznawczo problem doświadczania zmiany przez osoby w późnej i sędziwej dorosłości, analizując sposób, w jaki postrzegają one, interpretują i wartościują zmiany zachodzące w ich życiu oraz w jaki sposób doświadczenie zmiany może być rozpatrywane w perspektywie całościowego procesu autokreacji.

Problematyka ta jest szczególnie istotna we współczesnym kontekście dynamicznych przemian społecznych i kulturowych. Znaczenie ma bowiem nie tylko to, czy człowiek starszy podejmuje działania adaptacyjne, lecz przede wszystkim to, jak rozumie zachodzące zmiany, jakie nadaje im znaczenia i w jakim stopniu mogą one stawać się impulsem do dalszego rozwoju i autokreacji.

Z dużym zainteresowaniem i satysfakcją poznawczą przyjąłem do recenzji przedłożoną dysertację. Podejmuje ona problematykę ważną zarówno z perspektywy pedagogiki dorosłych i andragogiki, jak i badań nad starzeniem się człowieka. Autor proponuje spojrzenie na starość

nie tylko przez pryzmat adaptacji do zmian, lecz również podmiotowości, uczenia się, pracy nad sobą i możliwości autokreacyjnych człowieka w późnej dorosłości.

Rozprawa ma charakter teoretyczno-badawczy, a jej struktura jest logiczna i przejrzysta. Składa się z czterech rozdziałów, poprzedzonych Wstępem, oraz Zakończenia zawierającego wnioski, ograniczenia badań i kierunki dalszych poszukiwań. Układ pracy należy uznać za właściwy: tytuły rozdziałów i podrozdziałów są adekwatne do treści, a podział materiału umożliwia uporządkowane i pogłębione przedstawienie rozległej problematyki teoretycznej i empirycznej. Rozprawa liczy, wraz z bibliografią, wykazem tabel i schematów oraz aneksem, **332 strony**. Zamieszczony materiał ilustracyjny obejmujący **9 tabel i 44 schematy** jest czytelny, poprawnie włączony w tok narracji oraz adekwatny do prezentowanych treści i wyników analiz.

Praca ma charakter kompletny. Zgromadzony materiał badawczy został poddany szczegółowej, a miejscami bardzo wnikliwej analizie i interpretacji. Autor osadza swoje rozważania w rozbudowanych ramach teoretycznych, odwołując się do specjalistycznej wiedzy z zakresu pedagogiki dorosłych, andragogiki, psychologii, gerontologii, a także filozofii. Interdyscyplinarność przyjętej perspektywy należy uznać za jedną z istotnych zalet rozprawy, zwłaszcza że problematyka starości, stosunku do zmiany i autokreacji ze swej natury wymaga przekraczania granic jednej dyscypliny i korzystania z dorobku różnych obszarów nauki.

Sposób prowadzenia narracji świadczy o bardzo dobrym merytorycznym przygotowaniu Autora do podjęcia i realizacji analizowanej problematyki. Liczne, trafnie dobrane odniesienia do wiedzy specjalistycznej, poprawność prowadzonego wywodu, a także konsekwentne osadzenie analiz i interpretacji w określonych założeniach teoretycznych i metodologicznych sprawiają, że rozprawa ma charakter pogłębiony i dojrzały. Narracja prowadzona jest językiem właściwym dla tekstu naukowego, przy zachowaniu terminologicznej precyzji adekwatnej do podejmowanych analiz.

Bibliografia jest obszerna i, co istotne, funkcjonalnie powiązana z problematyką rozprawy. Obejmuje **168 dobrze dobranych pozycji**, stanowiących podstawę zarówno dla rekonstrukcji teoretycznego kontekstu badań, jak i dla interpretacji analizowanego materiału.

Rozdział pierwszy ma charakter teoretyczny i stanowi istotne umocowanie dla przyjętej przez Autora koncepcji metodologicznej badań. Jego wartością jest szerokie wykorzystanie literatury specjalistycznej oraz konsekwentne wyjaśnienie kluczowych dla rozprawy kategorii: starości, stosunku wobec zmiany i autokreacji w starości.

Autor odchodzi od jednostronnego ujmowania starości jako okresu regresu i strat, przedstawiając ją jako doświadczenie uniwersalne, lecz indywidualnie zróżnicowane, które

mimo ograniczeń stwarza również możliwości rozwoju, uczenia się, adaptacji i pracy nad sobą. Przyjęta holistyczna perspektywa, uwzględniająca psychospołeczne, kulturowe i duchowe aspekty starości, pozwala uniknąć redukcjonistycznego spojrzenia na proces starzenia się i uzasadnia analizę możliwości autokreacji w późnej dorosłości.

Autor analizuje starość jako etap rozwoju, uczenia się i adaptacji, odwołując się do uznanych teorii rozwoju człowieka. Łączy perspektywę ogólnych prawidłowości rozwojowych z podejściem podkreślającym indywidualną dynamikę życia i starzenia się.

Początkowo można dostrzec silniejsze eksponowanie możliwości adaptacyjnych i rozwojowych osób starszych, jednak Autor w dalszej części wywodu uwzględnia również postawy pasywne, wycofanie i ograniczone możliwości adaptacyjne, dzięki czemu obraz starości zyskuje większą złożoność.

Ważne miejsce zajmuje analiza uczenia się jako procesu rozwojowego, szczególnie w kontekście kształtowania tożsamości, autoedukacji i uczenia się z własnej biografii. Autor wskazuje również na znaczenie adaptacji do zmian oraz przedstawia ją w świetle wybranych koncepcji psychologicznych i rozwojowych.

W kontekście problematyki rozprawy Autor uznał, że społeczno-kulturowe podłoże zmian zachodzących w funkcjonowaniu osób starszych można przedstawić przede wszystkim z perspektywy teorii Margaret Mead oraz różnic w postrzeganiu i doświadczaniu zmian w kulturach posfiguracywnej, kofiguracywnej i prefiguracywnej. W kulturze prefiguracywnej, charakterystycznej dla współczesności, Autor dostrzega między innymi źródła głębokich przemian relacji międzypokoleniowych.

W tym miejscu chciałabym sformułować uwagę o charakterze **krytycznym i dyskusyjnym**. Moim zdaniem społeczno-kulturowy kontekst analizowanego problemu został potraktowany zbyt wąsko. Wydaje się, że warto byłoby poszerzyć tę część rozważań o analizę takich procesów, jak globalizacja, konsumpcjonizm, unifikacja kultury i wartości, przyspieszenie technologiczne czy przemiany współczesnych wzorów komunikacji i relacji społecznych. Są to zjawiska, które w istotny sposób mogą wpływać na stosunek osób starzejących się i starych do zmiany, warunkować ich możliwości adaptacyjne bądź ich ograniczenia, a tym samym oddziaływać na podejmowane przez nich działania o charakterze autokreacyjnym.

Uwaga ta wydaje się tym bardziej zasadna, że sam Autor na stronie 58 stwierdza, iż szczególnie interesująca poznawczo jest kwestia lęku osób starszych wobec zmian społeczno-kulturowych, które mogą prowadzić do obaw przed unieważnieniem sensu własnego życia, podważeniem znaczeń stanowiących fundament osobistego świata oraz trudnościami w odnalezieniu się w nowych realiach. Rodzi to pytanie o **konkretny charakter tych przemian społeczno-**

kulturowych, które mogą prowadzić do tak daleko idących konsekwencji w jednostkowym funkcjonowaniu człowieka starego.

Nie traktuję jednak tej kwestii jako uchybienia podważającego wartość rozprawy, lecz raczej jako możliwy kierunek pogłębienia prezentowanych analiz, szczególnie w sytuacji ewentualnego przygotowywania dysertacji do publikacji.

Istotnym zagadnieniem jest również opór wobec zmiany, przedstawiony jako zjawisko złożone, związane zarówno z procesami starzenia się, jak i negatywnymi przekonaniami społecznymi, doświadczeniami ageizmu oraz przemianami społeczno-kulturowymi. Szczególnym przykładem znaczącej zmiany jest przejście na emeryturę, wymagające często redefinicji tożsamości i reorganizacji życia.

Autokreacja została przedstawiona jako świadoma praca nad sobą, ściśle związana z uczeniem się, wewnętrzną przemianą i kierowaniem własnym rozwojem. Może ona wspierać człowieka starego w przezwyciężaniu ograniczeń, podejmowaniu nowych wyzwań, poszukiwaniu sensu i wartości życia oraz kształtowaniu własnego stosunku do siebie, świata i własnej biografii. Autor trafnie wskazuje również na szczególną rolę edukacji i rozwijania dojrzałej filozofii życiowej.

Podsumowując ocenę teoretycznego rozdziału rozprawy, należy stwierdzić, że stanowi on **obszerne, dobrze uargumentowane i w większości konsekwentnie skonstruowane wprowadzenie do zasadniczego problemu badawczego**. Jego niewątpliwą zaletą jest interdyscyplinarność, szerokie wykorzystanie literatury oraz umiejętność łączenia perspektywy pedagogicznej z dorobkiem psychologii rozwoju, andragogiki, gerontologii i filozofii.

Na szczególne podkreślenie zasługuje sposób powiązania kategorii starości, uczenia się, adaptacji, stosunku wobec zmiany i autokreacji. Autor nie traktuje tych pojęć jako autonomicznych zagadnień, lecz podejmuje próbę ukazania zachodzących między nimi relacji. W rezultacie tworzy teoretyczną podstawę umożliwiającą dalszą analizę empiryczną podjętego problemu.

Sformułowana uwaga dotycząca społeczno-kulturowego kontekstu zmiany ma charakter dyskusyjny i nie obniża zasadniczej wartości tej części rozprawy. Oceniając ją, stwierdzam, że Autor wykazał się dobrą znajomością analizowanej problematyki, umiejętnością samodzielnego prowadzenia pogłębionego dyskursu naukowego oraz zdolnością do budowania interdyscyplinarnych ram teoretycznych dla podjętych badań.

Rozdział drugi recenzowanej dysertacji zawiera pogłębione przedstawienie koncepcji metodologicznej przyjętej przez Autora oraz uzasadnienie podstawowych decyzji związanych

z projektowaniem i realizacją badań. Stanowi istotny element rozprawy, wyjaśniając przejście od rozważań teoretycznych dotyczących starości, zmiany i autokreacji do ich empirycznego rozpoznania.

Punktem wyjścia badań jest stanowisko Autora, zgodnie z którym dotychczasowe wyjaśnienia oporu wobec zmiany w starości bywają zbyt jednostronne. Autor słusznie przyjmuje, że zarówno opór, jak i otwartość na zmianę nie powinny być jednoznacznie wartościowane, gdyż mogą pełnić różne funkcje i mieć odmienne znaczenie dla rozwoju osobowego człowieka. Podejmuje próbę uchwycenia złożonej natury tych zjawisk z perspektywy indywidualnie zróżnicowanych procesów autokreacyjnych oraz osobistych znaczeń nadawanych zmianom przez osoby starsze.

Przedmiotem badań uczyniono **stosunek osób w okresie późnej i sędziwej dorosłości do zmian zachodzących w ich życiu, rozpatrywany w perspektywie podejmowanych przez nie działań autokreacyjnych**. Tak określony przedmiot badań należy uznać za właściwy i spójny z tytułem rozprawy oraz przyjętymi założeniami teoretycznymi.

Pewne uwagi budzi konstrukcja projektu badawczego. W mojej ocenie cele badań powinny zostać wyraźniej wyeksponowane i przedstawione przed problemami badawczymi, co zwiększyłoby przejrzystość wywodu. Sam cel badań również nie został dostatecznie jednoznacznie sformułowany. Z treści pracy można wnioskować, że chodziło o **poznanie i zrozumienie osobistej perspektywy osób starszych w zakresie kształtowania się ich stosunku wobec zmiany, rozpatrywanego w perspektywie procesów autokreacyjnych**. Cel ten jest interesujący i adekwatny do problematyki pracy, jednak jego precyzyjniejsze sformułowanie ułatwiłoby ocenę spójności całego postępowania badawczego.

Autor osadził projekt w **paradygmacie konstruktywistycznym**, co należy uznać za rozwiązanie dobrze uzasadnione specyfiką badanego problemu. Perspektywa ta umożliwia analizę subiektywnych doświadczeń, indywidualnych interpretacji rzeczywistości i znaczeń nadawanych zmianom przez osoby badane. Jej powiązanie z **interakcjonizmem symbolicznym** pozwala dodatkowo uwzględnić rolę relacji społecznych, pełnionych ról i społecznych oczekiwań w kształtowaniu stosunku osób starszych do zmiany.

Podstawę metodologiczną badań stanowi **konstruktywistyczna teoria ugruntowana**, na szczególne podkreślenie zasługuje wykorzystanie **abdukcji**, umożliwiającej twórcze przechodzenie między materiałem empirycznym a wiedzą teoretyczną i poszukiwanie wyjaśnień analizowanych zjawisk. Przyjęte rozwiązanie metodologiczne jest adekwatne do eksploracyjnego charakteru badań, których celem jest rekonstruowanie znaczeń, procesów i mechanizmów ujawniających się w doświadczeniach badanych osób.

Badaniami objęto **15 osób w wieku od 65 do 84 lat**, mieszkających w województwach łódzkim i śląskim, zróżnicowanych pod względem sytuacji rodzinnej i mieszkaniowej. Do gromadzenia materiału wykorzystano **wywiad pogłębiony (intensywny)**, którego dobór jest uzasadniony jakościowym charakterem badań i umożliwia dotarcie do indywidualnych doświadczeń oraz sposobów interpretowania zmian. Pozytywnie należy ocenić również opis sposobu gromadzenia i analizy danych oraz charakterystykę badanej grupy.

Reasumując, rozdział drugi świadczy o dobrym przygotowaniu Autora w zakresie metodologii badań jakościowych i o przemyślanym charakterze przyjętych założeń badawczych. Szczególnie pozytywnie oceniam **spójność między paradygmatem konstruktywistycznym, interakcjonizmem symbolicznym, konstruktywistyczną teorią ugruntowaną oraz wyborem wywiadu pogłębionego**. Zgłoszone uwagi dotyczą przede wszystkim potrzeby większej precyzji w sformułowaniu i wyeksponowaniu celu badań. Mają one jednak charakter dyskusyjny i nie podważają zasadności przyjętej koncepcji metodologicznej ani poprawności zrealizowanego projektu badawczego.

Rozdziały trzeci i czwarty mają charakter analityczno-interpretacyjny i stanowią zasadniczą część empiryczną rozprawy. Autor poszukuje odpowiedzi na postawione pytania badawcze poprzez analizę zmian uznawanych przez badanych seniorów za istotne biograficznie, a tym samym wpływających na ich życie, sposób postrzegania siebie i podejmowane decyzje.

Za szczególnie wartościowy zabieg uznaję wizualizację indywidualnych trajektorii biograficznych badanych. Umieszczenie istotnych doświadczeń na osi czasu pozwala uporządkować bogaty materiał narracyjny oraz uchwycić ciągłość i wzajemne powiązania doświadczeń. Autor wyodrębnił również istotne kategorie analityczne: przedmiot zmiany, podmiot zmiany, pierwotny stosunek do zmiany oraz wtórny stosunek do zmiany. Szczególnie interesujące jest rozróżnienie między pierwotnym i wtórnym stosunkiem do zmiany, ukazujące, że znaczenie danego doświadczenia może ulegać reinterpretacji wraz z upływem czasu.

W dalszych analizach Autor poszukuje przejawów autokreacji w decyzjach życiowych badanych oraz w znaczeniach, jakie sami narratorzy im przypisują. **Efektem analizy jest trójetapowy model autokreacji** w starości, obejmujący etap przeddecyzyjny, decyzyjny i postdecyzyjny. Autokreacja zostaje dzięki temu ukazana nie jako pojedynczy akt, lecz jako dynamiczny proces związany z uczeniem się z własnej biografii, autorefleksją, sprawczością i reinterpretowaniem tożsamości.

Istotnym rezultatem badań jest także wyodrębnienie **gotowości autokreacyjnej** oraz czynników ją kształtujących: wczesnorozwojowych i wychowawczych, środowiskowych oraz

indywidualnych. Szczególną wartością analiz jest całościowe spojrzenie na źródła tej gotowości, ukazujące starość jako etap pozostający w dynamicznym związku z całym wcześniejszym przebiegiem życia.

Pewną **uwagę dyskusyjną** można sformułować wobec możliwości zastosowania zaproponowanego modelu w badaniach innych grup osób starszych, funkcjonujących w odmiennych warunkach społecznych, kulturowych i biograficznych. Pozwoliłoby to określić zakres jego użyteczności oraz rozpoznać elementy bardziej uniwersalne i specyficzne dla badanej grupy. Nie jest to jednak zarzut wobec rozprawy, lecz wskazanie kierunku dalszych badań.

Przeprowadzona analiza materiału empirycznego jest gruntowna, rzetelna i konsekwentna. Autor wykazuje, że istotne zmiany organizują biografie osób starszych i stają się punktem odniesienia dla refleksji oraz podejmowanych decyzji. Procesy decyzyjne stanowią natomiast ogniwo łączące doświadczenie zmiany z autokreacją. Ważnym ustaleniem jest również wskazanie retrospektywnego wymiaru autokreacji: może ona polegać nie tylko na projektowaniu przyszłości, lecz także na ponownej interpretacji wcześniejszych doświadczeń. Szczególnie cenny jest wniosek, że autokreacja nie oznacza wyłącznie dążenia do zmiany. Jej przejawem może być również świadomy wybór zachowania określonego stylu życia, wartości, relacji lub elementów własnej tożsamości. Pozwala to odejść od prostego przeciwstawiania otwartości na zmianę i oporu wobec niej jako postaw odpowiednio pozytywnej i negatywnej. Recenzowana rozprawa podejmuje problem ważny, aktualny i interesujący poznawczo. Jej istotną wartością jest ukazanie wzajemnych związków między doświadczaniem zmiany, procesami decyzyjnymi oraz autokreacją w okresie późnej i sędziwej dorosłości. Autor zaprezentował dojrzały warsztat badawczy, dobrą znajomość metodologii badań jakościowych oraz umiejętność pogłębionej analizy materiału empirycznego i budowania na jego podstawie własnych kategorii oraz propozycji teoretycznej.

Do najważniejszych walorów rozprawy zaliczam: oryginalne sproblematyzowanie zagadnienia badawczego, dobrze ugruntowane podstawy teoretyczne, spójność między problematyką, paradygmatem i metodologią, pogłębioną analizę materiału empirycznego, umiejętne wykorzystanie narracji biograficznych i wizualizacji, wypracowanie pojęcia gotowości autokreacyjnej oraz zaproponowanie trójetapowego modelu autokreacji w starości. Zgłoszone w recenzji uwagi mają charakter dyskusyjny i nie podważają wartości naukowej rozprawy.

Konkludując, stwierdzam, że rozprawa doktorska Pana Jakuba Fabisia pt. „Stosunek wobec zmiany wykazywany przez osoby starsze – perspektywa autokreacyjna” stanowi

oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, potwierdza wiedzę teoretyczną Autora w dyscyplinie pedagogika oraz jego umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Rozprawa spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim, dlatego z pełnym przekonaniem wnioskuję o dopuszczenie Pana Jakuba Fabisia do dalszych etapów postępowania w sprawie nadania stopnia doktora w dyscyplinie pedagogika.

